

Джумаева Ж.Т.

ТҮГӨЛБАЙ СЫДЫКБЕКОВ БАЙЫРКЫ ТҮРК ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕРИНИН ТИЛИ ТУУРАЛУУ

УДК:894/50.1

Макалада жазуучу Т. Сыдыкбековдун Орхон-Енисей жазма эстеликтеринин тилине карата айтылган пикирлери тилчи окумуштуулардын, жазма эстеликтерди изилдеген окумуштуулардын пикирлери менен катар коюлуп берилди.

Негизги сөздөр: жазма эстеликтер, окумуштуулардын пикирлери, эпос.

Тарыхта көчмөн турмушта күн кечирген элдердин арасында өзүнүн өтмүшү, турмуш-тиричилиги туурасында жазма эстеликтерин калтырып кеткен элдердин саны аз. Албетте мындай мурас байыркы түрк элдерине тиешелүү. Байыркы түрк элдеринин тарыхын изилдөөдө Орхон-Енисей жазма эстеликтеринин орду алмаштыргыс баалуулук экени илимге маалым. Орхон-Енисей эстеликтериндеги тексттердин мазмунунда байыркы түрк элдеринин ичинен кыргыз этнониминин кездешкени, бул жазуулардын кыргыздарга да тийиштиги бардыгынан кабар берет. Арийне бул илимде белдүү окумуштуулар В.Бартольд, Н.Я. Бичурин, А.Н. Бернштам, С.Г.Кляшторный, Ө. Караев, Ю. Худяков ж.б. эмгектеринде фактылар менен далилденген. Илимде бул эстеликтерге арналган эмгектер канчалык арбыган сайын, таш бетиндеги жазуулардын байыркы түрк элдеринин кимисине көбүрөөк тиешелүү экендигин далилдөө аракетин күч алган. Мындай изилдөөлөрдө көбүнчө таш эстеликтердеги жазуулардын мазмунундагы маалыматтарга таянуу менен илимий жыйынтыктар чыгарылып, аныктама берилип келсе, байыркы түрк жазууларынын тилин изилдеген окумуштуулардын эмгектеринде бул эстеликтердин кайсы элге тиешелүү экендиги аныкталган.

Окумуштуулар С. Сыдыков менен К. Конкобаевдердин «Байыркы түрк жазуусу (VII-X кылымдар)» деп аталган эмгегинде байыркы түрк жазууларынын эмне үчүн «Орхон-Енисей жазуулары» деп аталып калгандыгына «эстеликтердин басымдуу көпчүлүгү жана көлөмдүүлөрү Орхон, Енисей дарыяларынын алаптарынан табылгандыгы» себептүү деп, «Түрк рун жазуусу» деп аталып калышын: «XVIII кылымдын 70-жылдарында П.С. Паллас Түштүк Сибирдеги жазуу чегилген таштардын альбомун жарыялап, аны бир замандарда Енисей алабында жашап, кийин батышка оогон гот (азыркы скандинавия элдеринин бабалары) урууларынын руну болушу мүмкүн» [1:6] – деген жоромолуна таянуу менен түшүндүрөт. С. Сыдыков, К. Конкобаевдер бул жазуулардын аталышына «түрк» сөзү жазуулар түркчө экендигин аныкталгандан кийин кошулган деп аныктама беришет [1:6]. Андан сырткары аталган эмгекте Орхон-Енисей жазма эстеликтеринин эң алгач жолу изилдениши, жазуулардын окумуштуулар В. Томсен (1893-ж.), В.В. Радлов

(1894-ж.) тарабынан окулушун сунуш кылынгандыгы туурасында ырааттуу берилген.

Кантсе да Орхон-Енисей жазма эстеликтерин көп багытта изилдөө иштерине түрколог С. Маловдун «Памятники древнетюркской письменности» (1951-ж.), «Енисейская письменность тюрков» (1952-ж.), «Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии» (1959-ж.) деген илимий эмгектери негиз болду. Ал «Памятники древнетюркской письменности» деген эмгегинде Орхон-Енисей эстеликтерин байыркы түрк элдеринин материалдык-маданий байлыгы катары эсептеп, «...бул жазуу эстеликтеринен айрыкча этнографиялык көп нерселерди алууга болот. Биз үчүн эстеликтердин тилдик материалдары өзгөчө баалуу» [2:12-б.] – деп белгилейт.

Белгилүү түркологдун пикирин улай кыргыз окумуштуусу С. Сыдыков «Орхон-Енисей эстеликтери» аттуу Кыргыз Улуттук илимдер академиясында даярдалган коллективдик илимий эмгектин кириш бөлүмүндө «Орхон-Енисей эстеликтеринде биринчиден, байыркы түрк элдеринин социалдык турмуш тиричилигин, экономикалык-саясий, тарыхый кырдаалдарын жеткилең баяндаса, экинчиден, бул элдердин тилинин V-VI кылымдагы өсүп, өнүгүш абалын илимий негизде изилдөөгө база болуп саналат» [3:6-б.] - деген пикирин айтат.

А. Абдыразаков «Орхон-Енисей байыркы кыргыз-түрк жазуулары жана рух башаттары» аттуу окуу куралында бир катар окумуштуу түркологдордун Орхон-Енисей эстеликтеринин тилине карата айтылган пикирлерин тизмелеп көрсөтөт:

«В. Радлов – алар байыркы түрк тилинде жазылган;

В. Банк – көк түрктөрдүн тили;

С. Малов – жалпы стандарттуу эпитафий-руникалык тил;

А. Кононов – огуз тилдеринин жазуу эстелиги;

Н. Баскаков – бул жазуунун тили монолиттүү болгон эмес, анда бир нече тил камтылган;

И. Батманов – уруулардын ортосундагы жалпыланган тил;

С. Кляшторный – балким, бул тилдин алгачкы негизи ашина (түрк) диалектиси болуп, кийин түрк кагантынын мамлекеттик тилине айланган чыгар» [4:17].

Жогоруда көрсөтүлгөндөй жети окумуштуунун пикирин талдап көрүп: «...Орхон-Енисей кыргыз-түрк жазма эстеликтеринин тили, байыркы кыргыздардын тили жана да башка да түрк элдеринин бардыгына бирдей кабыл алынып калган жана колдонулуп келген түшүнүктүү орток баба тили десек болот. Ошондуктан ал эстеликтин тилин азыркы учурдагы түрк элдери да өздөрүнө түшүнүктүү жана жакын тил катары карап, мамиле кылып,

изилдөөлөрдү жүргүзүп жатышы бекеринен эмес» - деген пикирин айтуу менен жогорку окумуштуулардын ичинен түрколог И. Батманов гана «чындыкка сыйымдуу, тарыхый жактан объективдүү, туура, так, кесе айткандыгын» белгилейт. [4:18].

Орхон-Енисей эстеликтеринин тили тууралуу жогоруда аты аталган тарыхчы, түркологдордун катарында кыргыздын залкар жазуучусу Түгөлбай Сыдыкбеков да өз кезегинде жергиликтүү басылмаларга илимий көз караштарын жарыялап келген. Анын «Ата мурасы жөнүндө сөз» (Кыргызстан маданияты гезити, 1967-ж., 3-ноябрь), «Тарых жана «Манас» (Ала-Тоо журналы, 1968-ж., №11), «Улуу сөз жөнүндө ой» (Кыргызстан маданияты, 1969-ж., 28-май) атуу аталыштагы илимий макалаларында жазуучунун кыргыз тилинин тарыхына, элдин тарыхына тиешелүү илимий көз караштарын байыркы түрк жазууларындагы Күл-Тегиндин, Могиян кагандын, Тоникуктун эстеликтериндеги тексттерди мисал келтирүү менен далилдөөгө аракет кылат. Албетте, жазуучунун илимий макала жазууда жогоруда аты аталган белдүү окумуштуулардын пикирлерине таянгандыгы байкалат.

Байыркы түрк жазма эстеликтерине арналган илимий эмгектердеги көз караштардын ар тараптуулуктан улам жазуучу: «...биз байыркы мурстарды талдаган кезде ага ошол өз учурунун көзү менен карап, ошол өз учурунун тили менен сүйлөп, ошол өз учурунун илимий аныктамалары менен аныктап, талдоону жүргүзүүгө милдеттүүбүз! Ошондуктан илимий талдоону жүргүзгөн кезде окумуштуу ошол байыркы турмуштуу таанып, көрүп, анан гана өз аныктамасын ... так айтпастан туруп эле, же бул, же тигил тарыхчынын, изилдөөчүнүн изилдөөсүнө таяна калып, ... тек көздү жуумп ээрчий бериш менен биз чындыкты так, кеңири айта албаспыз» [5:65-б.] – деп, бир беткей так маалыматтуулуктун зарыл экендигин эскертет. Өз сөзүндө эскертилгендей тарыхый эстеликтердин тилин изилдөөдө так маалыматтарды камсыз кылуу максатында Күл-Тегинге арналган таш бетиндеги «Чоң жазуу» жана «Кичине жазууларды» кыргыз тилине которуп, коомчулукка сунуштаган. Бул котормолорго кошумча иретинде башына минтип жазган: «Аккуласын минип жоого айкырып чыккан айкөл Манасын сүйүп, Манасын тааныган элибизге, биз ушул: Акбозун минип жоого каршы арстандай чапкан Күл-Тегин жөнүндөгү сөздү тартууладык. Тарыхта белгилүү болгон ушул Күл-Тегин алптын элеси, биз сүйгөн, биз билген «Манас» баянындагы алптардын элесине үндөшөбү, жокпу? Жазууда баяндалган эл-журт күрөшү, алардын ой-максаты биздин «Манастагы» айтылган кыргыз журтунун күрөшү, ой-максаттары, тилеги менен үндөшөбү, жокпу? Эгер ал үндөштүктөр, ал жаңылыктар бар болсо, анда алар биздин кемибизди толуктайбы, жокпу? Муну ар бир баамчыл адам өзү талдасын!» [5:37-б.] – деп окурмандарга суроо таштайт. Албетте бул риторикалык суроо жөн жерден жаралбагандыгы маалым. Бул

суроолорго «Манас» эпосунун баалуулугуна арналган «Тарых жана Манас» аттуу илимий макаласында жазуучунун өзүнүн берген жообун окууга болот. «Манас» баянында кездешкен байыркы бабалардын басып өткөн жер-сууларынын аттарын атап өтүп, бул аталыштардын көпчүлүгү таш эстеликтердеги жер-суу аттары менен дал келерин далилдеп көрсөтөт. Сөзүбүз далилдүү болсун үчүн жазуучунун пикирин келтирели: «Баянда («Манаста») башы ошол Бай-Көлүнөн, чыгышы Орхондон тарта Бежинге дейре, түштүгү Кебез-Тоодон (Тибеттен) Алтайга дейре, батышы Букардан өтүп, Үргөнчтү кечип, дагы нарылайт. Ал эми эстеликтерде аталган жер-суунун аттары картага чийип койгондой дал ушул баянда аталган жер-суунун аттарын аныктайт. Ырас, анда кай бирлери башкача аталат. Маселен, Кебез-Тоо – Түпүт, Сыр-Дарыя – Йинчү-Үгүз, Алтай – Алтын-Тоо...» [5:32-б.]. Жазуучунун далилдеринен көрүнүп тургандай Орхон-Енисей эстеликтеринде аталган жер-суу аттарынын «Манас» эпосунда кездешкен варианттары менен салыштыра келгенде, ал энчилүү аттардын бир аз тыбыштык өзгөрүүгө учураганы менен бир эле аталышта экендигин байкоого болот.

Байыркы түрк жазууларынын «Манас» эпосу менен үндөштүгүн байкоодо мындан башка да бир топ аргументтерди келтирүүгө болот. Жогоруда эстеликти изилдеген алгачкы окумуштуулардын бул мурастар кайсы элге тийиштүү экендигин аныктоодо кайчы пикирге келишкенине токтолгонбуз. Ал эми жазуучу Т. Сыдыкбеков өз пикиринде эстеликтерде «...негизги сюжет: быгыраган урууларды бириктирүү, журт башчыларын бир ынтымакка чакыруу, эл-журттун кыйырын чет жоодон сактоо, азды көбөйтүү» сыяктуу идеялар камтылгандыгын баса көрсөтүп, бул ынтымакка келүү концепциясынын «Манас» эпосунда айтылган

Кулалы таптап куш кылдым,

Курама жыйнап журт кылдым.

Телик куш таптап куш кылдым,

Тентиген жыйнап журт кылдым, – же болбосо акылман Бакайдын:

Бөлүнсөй бөрү жеп кетет,

Бөлүнүп кетти кыргыз деп,

Бөлөк элге кеп кетет! – деген улуу сөзүн параллель коет [5:28-б.].

Байыркы жама эстеликтердин текстинин сюжетин байкап отуруп, кезинде өзүнчө эл катары аталып, белгилүү аймакты жердеп келген аз, чаа, төлөс, найман, баргы, кыпчак, кытай, монгол, бугу сыяктуу уруулардын көпчүлүгү тарыхтын кийинки мезгилдеринде өзүнүн өз алдынчалыгын жоготуп, бүгүнкү күндө кыргыздардын ичине сиңип кеткендигин эскертип, ал тургай азыркы тарыхый маалыматтарга кабарлагандан алда канча мурда эле кыргыздардын өзүнө тиешелүү маданияты, жазуусу, тамгасы, мамлекети, бийлиги болгонун байыркы жазууда кездешкен «Ташка тамга баскандай» деген макалдын бүгүнкү күндө кыргыздарда активдүү колдонулуп келерин, жана таш эстеликтер баарынан мурда түрк

элдеринин ичинен кыргыздардан көбүрөөк изилдөөнү, илимий мамилени талап кыларын эскертет.

Өзүнүн көптөгөн изилдөөлөрүн Т. Сыдыкбековдун чыгармачылыгына арнаган окумуштуу А.Мусаевдин пикиринде жазуучу «Көк асаба» тарыхый романын жазууда, «Манас» эпосунун сюжетин, каармандардын сүрөттөлүшүн негиз кылгандыгын айтат. А. Мусаев пикиринде «Ак кула менен Акбоздун окшоштугу, «таштагы» алптар менен «Манас» баянындагы алптардын окшоштугу, ал турмак, «таштагы» сүрөттөлгөн эл-журттун күрөшү менен «Манас» эпосундагы эл-журттун күрөшүнүн окшоштугу» [6:5-б.] буга далил экендиги байкалат. Окумуштуу андан аркы сөзүндө жазуучу Т. Сыдыкбеков «Көк асаба» романын жазууда «тээ байыркы таштардын эстелигинде, не бир тарыхый окуялардын тереңинде, катмарларында «катып» калган өзүнүн тархый чындыгын реконструкциялоо, калыбына келтирүү үчүн бирден-бир туура жолду, алгоритмди тандап алган» [6:6-б.] – деген пикирин айтат.

Т. Сыдыкбековдун түрк жазма эстеликтери азыркы кыргыз элинин тарыхын изилдөөдө орду алмашкыс чоң мурас экендигин өзүнө карата болгон саясий кысымдын күчүнө карабай өз алдынча изилдеп өз көз караштарын ортого салгандыгы анын жөн гана жазуучу эмес, таланттуу тарыхчы, тилчи катары да жүзүн ачат. Айрыкча коомчулукта кызуу талаш-тартышты жараткан «Көк асаба» тарыхый романын жазуу учурунда Күл-Тегинге арналган «чоң жана кичине» жазууларды которуп илимий изилдөө жүргүзгөндүгү анын келечекте илим эмнени талап кыларын айкын көрө билген көрөгөчтүгүнөн кабар берет. Анын журналисттер менен болгон маегинде «мен ушундай да бир иш жүргүзүп көрдүм. Маселен, «Манаста» сүрөттөлгөн жер-суунун картасын элестеттим. Мен бала кезимде географияны абдан жакшы окуучу элем. Картаны тартчумун. Мына ушул «Манаста» айтылган жер-суунун чегин картага түшүрдүм. Ошону менен бирге Күл-Тегиндин жазуусунда айтылган жер-суунун чегин кагазга түшүрдүм. Экөө коендой окшош, бип-бирдей туура келет. Мына ошол жер-суунун картасы менен бирге айталык, «Манастагы» окуялар, биздин элдин дүйнөсүндөгү, санжырасындагы окуялар, мына ушулардын баарын салыштыра келсек, баары өзөктөш, бирдей» [7:439-б.] – деп айткан сөзү менен байыркы түрк жаууларына арналган «Көк асаба» сыяктуу тарыхый романды жазуу ишинде аны менен катар эле илимий корутунду чыгарып, келечектин тарыхчы, тилчи окумуштууларына табылгыс жем таштап кеткендигин байкайбыз.

Байыркы түрк жазма эстеликтериндеги жазуулардын тексттеринде байыркы түрк урууларынын эң алгачкы адабиятынын үлгүлөрү сакталгандыгын окумуштуулар далилдеп чыгышты. Бул багытта белгилүү окумуштуу И.В. Стеблеванын «VI-VII кылымдардагы түрктөрдүн поэзиясы» (1965), «Байыркы түрк адабиятынын поэтикасы...» (1975)

аттуу эмгектеринде так, далилдүү изилдөөлөрдү берген. И.В. Стеблеванын: «Орхон-Енисей жазма эстеликтери өзүнчө бүткөн көркөм чыгарма, болгондо да ыр түрүндө жазылган дастан. Өзгөчө Орхон эстеликтери тарыхый турмушту көркөм баяндаган, өз алдынча композициялык курулушка ээ, стилге ээ, 6-7, 12-13 муундан турган төрт сап ыр формасын элестеткен сюжеттүү поэмалар» [И.В. Стеблева. Поэзия тюрок VI-VIII веков. 1965-ж.] – деген далилдүү пикрине таянуу менен Орхон жазма эстеликтери менен Енисейден табылган жазуулардын тексттерине тилдик иликтөө жүргүзөт. Енисейден табылган жазуулардагы тексттер Орхон жазууларынан көлөмү жагынан айырмаланып, окуялардын сүрөттөлүшү, даталар так көрсөтүлгөн эместигине токтолуп, «Енисей эстеликтеринде жазуулардын көбү өтө кыскалыгын, Күл-Тегинге, Тонукуктун, Билге кагандан эстеликтериндеги баяндарга салыштырганда көркөмдүк жактан мажестигин эске алганыбызда Енисей эстеликтериндеги жазуулар алгачкы тажрыйба өңдөнөт» [4:31-б.]- деген пикирин билдирет. Байыркы түрк эстеликтериндеги Күл-Тегинге арналган жазуунун тексттин өз алдынча кыргыз тилине которуп жарыялаган окумуштуу катарында Т. Сыдыкбековдун: «...Моглян-Каган, Күл-Тегиндин табыттарындагы ташка чегилген чакан дастандардын, Көгмен, Алтай тоолорунун аралыгынан тартып Таласка чейинки таштар бетине тамгаланган саптарды, куплеттерди талдасак, бул жазуулардын көбү байыркы кыргызга таандык маданият экендиги, ал тургай, ал бүгүнкү адабий сөздөр менен көп жактан үндөшүп, бипбирдей өзөктөш айкалыш келгени байкалат... жазуу тек кара сөз менен ташка чегилген баян эмес. Ал – көркөм баян. Көркөм болгондо да өз заманын обонунда айтылган дастан, кошок, поэма. ...Алар сап-сабы, сөз-сөзү менен азыркы эпостук чыгармаларыбызда сакталып келген» – деген пикири окумуштуу А.Абдыразаковдун «Барсбекке арналган эстеликтеги жазуу бүгүнкү күндөгү кыргыз элинин оозеки адабиятында кездешкен керээз, арман, кошок жанрларына окшош формада берилген» – деген аныктамасы менен үндөшөт. Ал тургай А.Абдыразаков өзүнүн эмгегинде «бул эстеликтеги жазуу кошок жанрына өтө жакын турат. Ошондуктан бул жазууну «Барсбекке арналган кошок ыры» деп койсок да жаңылыштык болбойт» (4:36-б) деген аныктамасын берет.

Байыркы түрк жазма эстеликтеринин кыргыз элине көбүрөөк таандык экенин Т. Сыдыкбеков бир нече аргументтер менен далилдөөгө аракет жасайт. Жогоруда келтирилген пикирлер да жазуучунун бул көз карашын тастыктайт. Түрк тилдүү элдердин ичинен кайсы элге таандык мурас экендиги жөнүндө бир топ талаш маселелер жаралгына менен окумуштуулардын көпчүлүгү Орхон-Енисей жазма эстеликтеринин тили байыркы кыргыз тилине үндөш экенин айтып чыгышкан. Мисалы, жазуучу Т. Сыдыкбеков: «күнүн бүгүн кыргыз тилинде айтылып жүргөн

сөздөр аларда (байыркы түрк жазма эстеликтеринде) өтө эле көп. Ал тургай, бизге тектеш тилдерде кай бир айтылышы не өзгөрүп, не анча сакталбай калган сөздөр азыркы кыргыз тилинде толук маанисинде айтылат. Маселен: *калайык, калк, эл, журт*. ...биздин оюбузча «эл» – кыргыз тилинде ошол байыркы маанисин өзгөртпөй келаткан сөз» – десе, «жеке эле кыргыз эмес, аз, төлөс сыяктуу элдердин өмүр-тиричилиги ал таштагы дастандарда баяндалат. Ал эми аз, төөлөс журттары кийин кыргыз элинин урууларынан болуп калганы тарыхта белгилүү» [7: 439-б.] – деген ою менен байыркы түрк жазма эстеликтеринин түрк элдеринин ичинен кыргыз тилине, элине жакын, тектеш экенин далилдейт.

Адабияттар:

1. С.Сыдыков, К.Конкобаев. Байыркы түрк жазуусу VII–X кылымдар. Б.:КТМУ-2001.
2. С.Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. –М.-Л.;1951.
3. Орхон-Енисей эстеликтери. КИА, Ф.:1982
4. А. Абдыразаков. Орхон-Енисей байыркы кыргыз-түрк жазуулары жана рух башаттары
5. Т. Сыдыкбеков. Мезгил сабактары. Китепте:Ата мурасы жөнүндө сөз. Фрунзе: Кыргызстан, 1982.
6. Т. Сыдыкбеков. Табылга: Макалалар жыйнагы. Адабият, 1991.
7. А. Мусаев. Т. Сыдыкбековдун «Көк асаба» романы жана «Манас» эпосу. Б- 2001.

Рецензент: к.филол.н., доцент Келдибай кызы Майрам